

Ք Ղ Ք Ա Յ Ո Ւ Թ Ո Ւ Ն

Կ Ղ Ղ Կ Ո Ւ Ն Ք Ղ Ք Ա Յ Ո Ւ Թ Ո Ւ Ն
(ՈՐՈՒՍԱՆԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆ ՆՈ ՀԱՍՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿՆՆԱԷՐ)

Ս.

Տիկոնոթիան 1896 տիկ:

Ոչ մի հայի համար նորութիւն է լինել թէ ազգն իր գոյութեան բազմադարեան շրջանին մէջ երբեք աւելի գառն պարտադաներու մէջ չէ գրաւուած քան այժմ: Ամեն մարդ կը հասկնայ թէ որչափ զգոյշ ստիպած ենք լինել այն ամենափոքր խնդիրն մէջ, բայց այստեղ երկար խօսելով մենք ոչինչ աւելցնուած կը լինինք, ահաւոր եւ աղէկաբար գէպքին պատճառեմէն փոքր, որ աղէկն բովանդակ. քաղաքապետը աշխարհին շատ լաւ յայտնի է . . . .

Ասկայն այս գէպքերը չէին կրնար անշուշտ կատարելէ կովկասի հայ ժողովրդեան սովորական ընթացքը, եւ այստեղ կենտրոն այնու ամենայնին՝ իր զանազան երեւոյթներուն առիժ անընդհատ յառաջ է խողացած թէ մասնաւորապէս եւ թէ ներքապէս, Համառոտ հայեացք տրամակներ անցեալ տարւոյ այս կենսին փոքր:

Կընդուն մասն անցեալ տարի համեմատաբար ախար է եղած այն պատճառով, որ Ռուսահայոց ի սկզբանէ անտի ունեցած հոգեւոր ծխական դպրոցներու մեծ մասը փակ էին . . . Պաշտօնական աւելիութեան համաձայն՝ Կովկասի Հայոց ծխական դպրոցներու թիւն 1895ին շինչը 240 էր. իսկ անցեալ տարի այս թիւին եւ ոչ իսկ 1՝ չէ կը դարձեր, միւս 2՝, էն աւելին փակուած էին պետական կորդադրութեամբ: Կառավարութեան պահանջներն այն էր, որ այս ծխական ուսումնարաններն իրենք էնիք-չոյն՝ համապատասխանին իրենց կոչման եւ կառավարուէին միայն եւ միայն եկեղեցական արդիւնքներով, եւ ոչ թէ մասնաւոր անհատներու, ընկերութիւններու կամ հասարակական գումարներով. ուսման ծրագիրն ընդունուած լինէր պետական կրթութեան վարչութեան կողմէն: Այս վերջինն աւելի մօտ հակադրութեան ունեցող դպրոցներու փոքր, եւ վերջապէս ուսուցիչներն ու վարժուհիները իրենց պաշտօնին համապատասխան զորացումը եւ կրթական աստիճանն ունենային:

Այս կարգադրութիւնը կը վերաբերէր յառկայէս «եկեղեցական-ծխական» ուսումնարաններուն. իսկ Եմբանդայ Միտոքի ուղղակի ատօրինութեան ներքեւ գտնուող միջնակարգ դպրոցներն իրենց գործունեութիւնն ըստ առաջինին կը շարունակէին: Այս դպրոցներն թուով 4 են. Եմբանդայ Գերբէնի ճեմարանն եւ Տիգրիսի Ներթ-Ենոն ու Եւրէի, Երիւանի թեմական դպրոցները: Անցեալ տարի պատրաստութիւններ տեսնուեցան 2 նոր թեմական դպրոց ալ քանալու, մէկը Ատարախանի (Վժգերիան) Թեմին համար Արմաւիր անաթի մէջ, իսկ միւսը Եմբանդայի թեմին համար Բազումի մէջ, որոնք հաւանականաբար 1897ին կը բացուին: Բնական է, որ մօտ 180 դպրոցներ փակ մնայով

12,000էն աւելի աշակերտ եւ աշակերտուհի անցեալ տարի ստիպուած եղան դադարեցրել իրենց ուսումը: Իսկ բարձրագոյն կրթարաններ դիմողներ անցեալ տարի եւս սովորական թուով կային: Մերձաւոր հայուի մի համաձայն՝ այժմ 450ի շուրջ ուսանող կայ զանազան համալսարաններու եւ մասնագիտական բարձրագոյն վարժարաններու մէջ, գլխաւորաբար Մոսկուա (160 ուսանող) Պետերբուրգ (145), Նախիճով, Օդեսա եւս այլն: Անցեալ տարու 45 ուսանող աւարտեցին իրենց համալսարանական դասընթացը. այս է գրեթէ այն միջին թիւն, որ ամեն տարի կ'աւելանայ ուսանող «խնայիկեցիկային» իրրեւ բոթիչի, իրրեւ իրաւասան, ճարտարագէտ, մաթեմատիկոս, քաղաքական եւայլն:

Փաղաքներ գաղութներ չենքերն անցեալ տարի մեծ մասամբ իրեն. ապաստանարան ծառայեցին եւ կը ծառայեն ամառկանց զաղթականներուն, որոնց ծայրը Բաթումն է: Կարսէն սկսելով տարածուած է աղէկն Օդեսայէ մինչեւ Անդրկովկասն ամենահեռաւոր անիւնը (ընդամենը մօտ 20,000 հոգի): Աղբային եւ եկեղեցական դպրոցներէ գառ Կովկասի Հայերն աշակերտներու մեծ բաժին մը կու տան նաեւ արքունի ստորին եւ միջնակարգ ուսումնարաններուն: Ճիշդ տեղեկութիւն անցեալ տարւոյ վիճակին վրայ չունինք այժմ մեղքի տակ, բայց 1895ի հայիններուն համեմատ՝ արքունի գաղութներ յաճախող հայ մանկանց թիւն 12,355 է. այս թիւն ամենայն հաւանականութեամբ անցեալ տարի գնէր 10% աւելցած կը լինի հայ-ծխական դպրոցներու մեծագոյն մասին փակման պատճառով:

Կովկասի կաթողիկոս եւ բողոքական Հայերն եւս ունին իրենց ուսումնարանները: Կաթողիկոսի Հայոց ծխական դպրոցներու թիւն է 10, որոնց մէջ կ'ուսանին 700 աշակերտ եւ աշակերտուհի. իսկ բողոքական Հայերն ունին 3 դպրոց 125 աշակերտով: Այս դպրոցներն աւելի մերձաւոր կերպով են երեթարկուած Ռուսաց կրթական պաշտօնեութեան հակողութեան: —

Մեր ընդ-ուսանող ընթերցողներու համար աւելորդ չենք համարիր քանի մի մանրամասնութիւններ յառաջ բերել՝ ընդհանրապէս Կովկասի Հայոց դպրոցական դրոժին վրայ: 1895 տարւոյ վերաբերեալ պաշտօնական հրատարակութիւններէն քաղելով՝ (Отчетъ Попечителя Кавказскаго Ученого Общества за 1895 годъ Финансы 1896. Հայեր. Կովկասի Ռուսամարտական շրջանի Հոգաբարձուին 1895 տիկ. տպ. Թիֆլիս 1896):

1895ին Կովկասի զանազան արքունի դպրոցներն յաճախող աշակերտներն եւ աշակերտուհիներն մէջ Հայերն հետեւեալ համեմատական թիւը կը կազմէին.

Արակ. սեռի գիմնասիոններու	մէջ	24:40/0
Իշակական դպրոցներու	"	22:70/0
Իգական գիմնասիոններու	"	18 11/0
Իգական պրոգիմնասիոններու	"	24 00/0
Վարժապետներու	"	21 59/0
Քաղաքային դպրոցներու	"	25 00/0
Սրուեստաւորաց դպրոցներու	"	24 40/0

Մարինսկի (յանուն Մարիա կայս-
րուհւոյ) իգական գաղտնիքներու մէջ 53-80%
Կախապատարաստական գաղտնիքներու 7-70%

Այս բոլոր ուսումնասիրներուն մէջ աշա-
կերտներու մեծամասնութիւնը կը կողմնէ Ռուսա-
ներն, որոնցմէ ետքը կու գան Հայերն ընդհանրա-
պէս, յետոյ Վրացիք եւ ամենէն վերջը, գրեթէ
աննշան թուով, մահմետականները. թէեւ այս
վերջինները կովկասի մէջ թուով ամեն ցեղէ աւելի
են, 3 միլիոն, Հայերն մէկ միլիոն կը հաշուուին ամ-
բողջ կովկասի մէջ, որուն ընդհանուր բնակիչներու
գումարը 8 միլիոնէ աւելի է և Կախապատարաստա-
կան կամ սկզբնական գաղտնիքներու մէջ Հայոց փոքր
թիւնն ածող կը բացատրուի, որ հայ աշակերտներն
ստալին տարիները գլխաւորապէս իրենց ծխական
գաղտնիքները կը յաճախէին, իսկ Ռուսաց թուական
առաւելութեան պատճառն այն է, որ առանց մեծ
մասով տեղական քաղաքական եւ դիւմետարական
պաշտօնեաներու զաւակներ են, որոնց առջեւ պե-
տական գաղտնիքներու գանձերը միշտ աւելի դիրքաւ
կը բացուին Ռուսներէ:

Պետական բոլոր գաղտնիքներու մէջ յաճա-
խող աշակերտներու թիւն է 12.355

որոնց վրայ է խէն աւելցնենք ծխական
գաղտնիքներու աշակերտներն 19.235

Ճեմարանի եւ 3 թեմական գաղտնի մէջ
կախողներէն աւելի բողջական Հայոց ծխա-
կան գաղտնիքներն 1.589

825
34.004

որ աւելի է կովկասի հայ ժողովրդեան թիւին 3-40%,
Այս թիւն այնչեղ ալ միեւնթարական չէ՝ բայց այս
ալ պէտք է ի նշանակ ունենայ, որ կովկասի մէջ
առհասարակ արքունի գաղտնիքներու թիւը շատ քիչ
է, եւ ամեն տարի հարաւորապէս առաջ կը մերժուին
պարզապէս տեղ չլինելու պատճառով, ինչպէս
պաշտօնական տեղեկագիրները կը հաստատեն. և
որովհետեւ պետական գանձարանի միջոցները չեն
ներեր, որ աւելի մեծ գումար յատկացայ կովկասի
կրթութեան գործին, ուստի այստեղի ուսումնարա-
նական Շրջանի հոգաբարձուքն, այսինքն՝ կովկասի
Կրթութեան գլխաւոր Վարչիչ կառավարիչ օրոշ
տարեկան գաղտնական տուրք գնել տեղացիներու
վրայ, եւ այս տուրքին արգելադրու է որ գաղտնիք
բանալ: Հաւանական է որ այս ծրագրին ընդունե-
լու թիւն եւ գործողութիւնն գտնէ կովկասի հա-
մար:

Այժմ անցնինք

Լեւորեւելան: Վերջին աղետալի անցքերը
պատահելէն յառաջ ալ ուսումնայ յարգութիւնը
թէ թուով եւ թէ արժանաւորութեամբ գերա-
պայծառ էր տունկահայացն, իսկ այժմ՝ եւս աւելի,
երբ և՛ Պոլսի գրականութիւնը հիմալ գրեթէ գա-
ղարման վիճակին է երթարկուած:

Ռուսահայերն օրաթիւերէ բառիս բուն նշա-
նակութեամբ, այսինքն շարաթը 6-7 անգամ
հրատարակուող — շունին, ինչպէս էին երբեմն
Բ. Պալալ «Մրտեւիտի» ու «Հայրենիքը»: Տփղիսի
մէջ անցեալ տարի կը հրատարակուէին 1, «Մշակ»,
որ այժմ ամենէն հինն է եւ ամենէն շատ տարա-

ծուածը (2500 օր.) հրար. պրոֆէսոր Անդր. Ար-
ծրունի, պ. Աղ: Քայանգրոյ խմբագրութեամբ
(հիմնուած է 1872ին, հանդուցեալ մեծ հրապա-
րակագիր Գր. Արծրունիին): «Մշակ» կը պատրաս-
տուէր անցեալ տարի օրական 4 թերթի հրատա-
րակելու՝ փոխանակ 3ի, բայց կառավարութիւնը
թող չաւտաւ. ասոր փոխարին երբեմն 1 1/2 թերթ
կը տպուի, սովորական 1 թերթին տեղ: 2. «Ար-
շակունի», որ դիւրեմով աւելի մեծ է բայց շատ աւելի
քիչ բաժանորդ ունի, նոյնպէս շարաթն 3 անգամ
կը հրատարակուի խմբ. հրար. պ. Արք. Շովհան-
նիստեան եւ 3. «Սօք Գոչ», որ թեպէտ աւելի տեղ
տիրողը կը հրէ, բայց իսկական շարաթը 5 թերթ
միայն կը կանէ, այն ալ ոչ կանոնաւորաբար, որով-
հետեւ յաճախ կը պատահի, որ «Իրանից անկախ
պատմահանրագիր» 4 եւ նոյն իսկ 3 թերթ միայն
հրատարակէ: Թերթի խմբագիրն էր պ. Սպ. Սպան-
գարեան, բայց անցեալ տարւոյ վերջին ամիսները պ.
Մ. Բերեքեանին անուր տեղեկեցաւ իրեն «պաշ-
տօնականութիւնը խմբագրի»: Այս երեք խմբագիրները զոտ
1896ին Տփղիս ունէր 4. «Ալիք», մանկական ամ-
սաթիւր, եւ 5. «Տարաւ», շարաթիւր, պատ-
կերադար, խմբ. հրար. պ. Տիգր. Նալբանդ. 6.
«Մարշ», զբոսական եւ քաղաքական ամսագիր, խմբ.
հրար. պ. Ա. Արտախանեան, 7. «Խաչ», զբոսական
կիսամայիլ թերթ, խմբ. հրար. Գր. Ս. Սպան-
գարեան եւ ապա 8. Թատարական ճիւղի վերա-
բերեալ «Թատար», կիսամայիլ, խմբ. հրար. Աղ.
Թատարեանին: Տփղիսին դուրս հրատարակուած
ներէն են՝ Ելմիսանայ տպարանին՝ 9. «Արտա», պաշ-
տօնական կրօնական ամսագիր Միսնդի, 10. Եւրոպ.
քաղաքը «Ալիք-Գոչ»-է Լ. Նալբանդ., պատկերադարը,
կիսամայիլ, խմբ. հրար. Ե. Լալանեան 11. Պետեր-
բուրգ «Արտ», գեղարուեստական շքեղ հրատա-
րակութիւն կիսամայիլ, խմբ. հրար. Գ. Գալաֆ-
րեան եւ 12. Մոսկուայի մէջ՝ Կ. Նալբանդ. Պարիսիւսի
եւ Պարիսիւսի, խմբ. հրար. Մ. Բարիսեանին: Ըստ
այսմ անցեալ տարի Ռուսահայերն ունէին
ընդ ամենին 12 պարբերական թերթ, որ այնչեղ
ալ մեծ թիւն չէ, երբ ի նկատի ունենանք, որ իբր
1 1/2 միլիոն Հայաւ համար կը հրատարակուի:

Անցեալ տարի՝ Գրդշուսիւնիւն եւս համե-
մատաբար նախորդ տարիներուն՝ հարուստ չէ եղած
նշ թուով եւ ոչ մանաւանդ տեսակով ու յառ-
կութեամբ: Հայերէն գրքերու տպագրութեանց
գործն ամբողջութեամբ էր դիւմետարաբար «Թիֆլիսի
Հայոց Հրատարակչական Ընկերութեան», ձեռքը,
բայց ընկերութեան անցեալ տարւոյ հրատարա-
կութիւններու մէջ նշանաւոր նոր երկ վրայ: Ընկե-
րութեան 1896ին հրատարակած է (մինչեւ նոյնն
րդի վերջը) 10 գիրք եւ գրքիկ, որոնք դիւմետա-
րապէս առանկէն են թարգմանուած եւ ժողովրդ-
ական կամ թեթեւ ընթերցանութեան համար
են. աւելի կարեւորներն են Եւրասիայի Ռուս եւ
Ջուրէի թարգմանութիւնը բնագրին, եւ Պարո-
նեանի Ալեքսի Զեմլյա երբեք տպագրութիւնը,
Հրատարակչական ընկերութեան ընդ գուրս տպագրուած
գրքերու մէջ, օրնց թիւը միայն 20ի կը հասնի,
սիշտակութեան արժանի է իբրեւ պարագայից
յարմար եւ գեղարուեստական գործ՝ պ. Գուշաֆ-

